

Жумалиев С.С.

Талас мамлекеттик университети

«МАНАСТАГЫ» ДЫЙКАНЧЫЛЫК ЖАНА БАГБАНЧЫЛЫК ТЕРМИНДЕРИ

“Манастын” тили өзүнүн жаралуу, өнүгүү процессинде залкар көркөм сөз устаттарынын сыдыргысынан өтүп, кылымдап улам такталуу, толукталуу жолу менен жогорку деңгээлде иштелип отуруп, бүгүнкү күндөгү руханий көркөм дөөлөттүк бийиктикке жетип отурат. Демек, “Манастын” тил казынасы биз үчүн түгөнбөс кенч десек жаңылышпайбыз. Андыктан учурда “Манастын” тилин лингвистикалык аспектиден изилдөөнүн мааниси өзгөчө зор жана ушул жагдайдан изилдөөгө алуунун бир багыты - анын лексика-семантикалык стратификациясы. “Манастын” тилиндеги лексика-семантикалык катмарларга анатомия аталыштарына, мал чарбачылыгына, тууганчылыкка, аңчылыкка, дыйканчы-лыкка, турмуш-тиричиликке ж.б. байланышкан сөздөрдүн тобун киргизебиз. Бирок бул макалабызда эпостогу дыйканчылыкка жана багбан-чылыкка байланыштуу колдонулган айрым сөздөргө гана көңүл бурмакчыбыз.

Азыркы кыргыз тилинде жана анын диалектилеринде дыйканчылыкка жана багбанчылыкка байланыштуу айтылган түрдүү курал-жабдык терминдери, өсүмдүк аталыштары арбын орун алган. Мисалы: *соко, буурсун, мала, кетмен, күрөк, айры, тырмооч, чалгы// чапкы, алма, алча//гиляс, өрүк, жүзүм, алмурут//нак, анар, анделек, коон, дарбыз ж.б.* Мына ушундай дыйканчылыкка жана багбанчылыкка байланыштуу айтылган терминдердин кыргыз тилиндеги колдонулуш хронологиясы менен келип чыгыш теги бир кылка эмес. Маселен, 13-кылымдагы монголдордун баскынында, андан кийинки калмактардын жапырыгында Борбордук Азия менен Орто Азиядагы дыйканчылыктуу гүлдөгөн бай шаар-кыштактардын көбү кыйрап, элдин басымдуу бөлүгү ал кездеги жоокерчилик заманга ылайык көчмөн жашоого көбүрөөк ыктай баштаган жана ушул мезгилдерде кыргыз эли азыркы жашаган жеринен башка аймактарга орун которуштуруп жылууга мажбур болушкан. Кыргыз элинин тарыхындагы бул мезгил туурасында профессор Б.М.Юнусалиев мындай дейт: “Айрым кыргыз урууларынын жана уруктарынын Фергана өрөөнүнүн чегине, Памирге жана Гисарга өткөн мезгилинен, башкача айтканда, 16-кылымдын башынан тартып, иран тилдеринен кыргыз лексикасына өткөн сөздөр көбөйө баштайт. Иран тилдеринен, негизинен, багбанчылыкка, дыйканчылыкка жана башка турмуш-шартка байланыштуу сөздөр кирген: *бак, дарак, тыт, мөмө, шабдалы, анар, анжыр, мейиз, данек, алмурут, мисте, долоно, бадам, алча; дарбыз, бадыраң, пияз, сабиз; дан, жүгөрү, күрүч, зыгыр, беде, кырман, амбар, пахта; багбан, мурап, кетмен, аташкүрөк ж.б.*” [1, 160-161-б]. Аталган мезгил кыргыз тил илиминде иран сөздөрүн активдүү кабыл алуунун биринчи этабы катары эсептелинет. Азыркы учурда тилибиздеги дыйканчылыкка жана багбанчылыкка байланыштуу кездешкен иран сөздөрүнүн бир даары ушул 16-кылымдарда кабыл алынып, айрымдары кийинчерээк кыргыздарга коңшу жашаган тажик, өзбек, уйгурлар аркылуу өткөнү белгилүү. Ошого ылайык, иран сөздөрүнүн тобу аларга чектеш же аралаш жашаган айрым кыргыз урууларынын оозеки-сүйлөшүү тилинде кеңири колдонула баштагандыктан, ал мезгилде айтылып жүргөн элдик оозеки чыгармалардын тилине да киргизилгени түшүнүктүү нерсе. Анын натыйжасында, иран сөздөрү акырындап башка урууларга да тарап, күндөлүк турмушта, байланыш-катышта кең-кесири колдо-нула баштап, жалпы элге мааниси бирдей түшүнүктүү абалга жетүү менен активдүү лексикага айланып, кыргыз тилинин төл сөздөрүнүн катарын толуктаганы маалым.

Мына ушул мезгилдерде кабыл алынган иран сөздөрүнүн катмары “Манас” эпосунун лексикалык курамында дагы арбын кездешет жана анын ичинен багбанчылыкка жана

дыйкан-чылыкка байланыштуу колдонулган лексиканын катмары кыргыз кесипчилик лексикасынын өзүнчө бир лексика-семантикалык тобун түзүп, колдонулуш чөйрөсүнө карай ич ара төмөнкүдөй тематикалык топторго бөлүнөт:

- 1) бакчачылыкка байланыштуу сөздөр: *бак, дарак, тыт, мөмө, шабдалы, жүзүм, анар, анжыр, мейиз, данек, алмурут, мисте, долоно, бадал, алча, алма, кокос, жемиш ж.б.*
- 2) багбанчылыкка байланыштуу сөздөр: *жашылча, коон, пияз, сабиз, шалгам, турп, анделек, анжыр ж.б.;*
- 3) дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр: *дан, буудай, арпа, таруу, аштык, пахта, жүгөрү, күрүч, зыгыр, мурч, кенеп, беде, кетмен, күрөк, чалгы, мала, кырман, амбар ж.б.;*

Негизи, кыргыздар эзелтен көчмөн калк болгондугуна байланыштуу, дыйканчылыкка салыштырмалуу багбанчылык кесиби анчалык жакшы өнүкпөгөнүн айрым окумуштуулар белгилеп келишет. Бирок Кыргызстандын түндүк тарабына салыштырмалуу түштүгүндөгү кыргыздар коңшу жашаган өзбек, уйгур, тажик элдеринин таасири аркылуу бул тармакты бир кыйла жогорку деңгээлде өздөштүрүшкөндүгү белгилүү. Ал эмес, багбанчылык тармагы түрк элдеринде байыркы убактарда эле пайда болуп, алардан башка элдерге чейин таралгандыгы тууралуу далилдүү айтылган пикирлер бар. Алсак, түрк тилдериндеги жалпы дыйканчылык тармагын изилдөөчү Ш.С.Камолиддин байыркы убактарда отурукташкан түрк элдеринин багбанчылыгы туурасында минтип жазат: “Кроме земледелия оседлые тюрки занимались также садоводством, и особенно, виноградарством и виноделием. В VII веке в Китае виноград считался экзотическим растением и большими специалистами по выращиванию лозы и приготовлению вина считалась римляне, арабы и тюрки-уйгуры» [3]. Кыргыздар менен уйгурлардын эзелки саясий-территориялык байланыштарынын бар экенин Орхон-Энесай жазууларынан, кытай, перс, араб булактарынан улам жакшы билебиз жана андай байланыштар кайсы бир деңгээлде кыргыз элинин жашоо-турмушуна, тилине да таасири тийгизиши мүмкүн эле, жок эле дегенде кандай бакча өсүмдүктөрүнүн түрлөрү бар экендигин угуп же көрүп билишмек. Экинчи жагынан алып караганда, байыркы мезгилден тартып көбүнесе дыйканчылык же багбанчылык кесиптери менен өмүр сүрүшкөн кытай, согдий, тохар, уйгур ж.б. элдери сыяктуу эле, кыргыздар арасында деле жалаң дыйканчылыкты же багбанчылык кесиптерин аркалаган адамдардын болгондугу тарыхый эмгектерде жана “Манас” эпосунда да жеткиликтүү баяндалат. Маселен, эпосто кыргыздарда байыркы убактарда эле жер иштетүүдөгү дыйканчылыктын негизги шаймандары катарында *кетмен, күрөк, буурсун, мала, чалгы* колдонулганы, бакча өсүмдүктөрүнөн *алма, алча, өрүк, анар, коон, алмурут, жүзүм* өстүрүлгөнү, коңшу жашаган башка көчмөн урууларына салыштырмалуу дан өсүмдүктөрүнөн *буудай, арпа, таруу, аштык* сыяктуу түрлөрү айдалганы жөнүндө көп баяндалат. Мисалы:

Кара калмак, манжуу журт

Бул *аштык* билбес эл экен (С.Каралаев, 39-бет).

Жердин жүзүн ачтырып,

Уучтап *тукум* чачтырып,

Эгин айдап, жай болуп,

Эсепсиз кыргыз бай болуп,

Ак буудай данын чайнашып,

Эшигинин алдына

Алтыдан тулпар байлашып,

Айдап алган *эгиндин*

Кочушун койго сатышып,

Табагын тайга сатышып (С.Каралаев, 41-бет).

Кырк үйлүү кыргыз чогулуп,

Токсон төөнүн *буудайын*

Алман салып жыйнады

(С.Каралаев, 70-бет).

Ак буудай унун чайнашып,

Келеме шарып кармашып (С.Каралаев, 240-бет).

Ушул Акбалтай тилин алалы,

Чекеден тер агызып,

Аштыкты кенен салалы.

Кайгынын баарын жоёлу,

Кара жерди быйыл

Кетменден жатып оёлу

(С.Каралаев, 40-бет).

Тиштенгенде кайран тиш

Таруудай болуп быркырап (С.Каралаев, 798-бет).

Көгала күлүк байлаган,

Таруусун таштай актаган,

Катынын кыздай мактаган (С.Каралаев, 1082-бет) ж.б.

«Манас» эпосунда багбанчылыкка байланыштуу колориттүү турмуш дагы абдан таасын чагылдырылган. Айрыкча, климаты ысык түштүк тараптарда жашаган (Анжиян, Кокон, Букар ж.б.) элдин турмуш–тиричилигин, жашоо-шартын баяндоодо багбанчылык лексикасына тиешелүү сөздөр арбын колдонулат. Мисалы:

Анарлары бышыптыр,

Алмурут, алча эзилип,

Сабагынан түшүптүр!

(С.Орозбаков, 2-том, 74-бет).

Жер бооруна *бак* өсүп,

Алма, жүзүм алмурут,

Алча, анар дагы өсүп!

(С.Орозбаков, 2-том, 49-бет) ж.б.

“Манас” эпосунун лексикалык курамында дыйканчылык менен багбанчылыкка мүнөздүү орун алган терминдерге: *кетмен, күрөк, соко, мала, чалгы, чийне, арык, чаркап, чөмөлө, жонгучка, жашылча, жемиш, алма, алча, алмурут, өрүк, анар, кокос, мисте, дарбыз, коон, нак, жүзүм, дан, буудай, арпа, таруу, жүгөрү, аштык, машак, үрөн ж.б.* сөздөрү кирет. Көрсөтүлгөндөрдүн арасында көөнө кыргыздык дагы, ирандык дагы сөздөр орун алган. Аны аныктоо үчүн айрым дыйканчылыкка жана багбанчылыкка байланыштуу сөздөрдүн түпкү тегине көңүл буруп көрөлү:

Алма – “майда данектери бар ири мөмө ала турган жемиш багы” [4, 85-бет]. К.Мусаевдин [14, 18-бет] пикири боюнча, түрк тилдериндеги *алма* деген аталышы санскрит тилиндеги *амла* “кислий” деген сөзүнөн алынган. К.Сейдакматов деле ушул ойду айтат: “Бул сөз кыргыз тилине “индоевропа тилдеринен келип кирген. Ал “кычкыл” деген маанини билдирет. Чындыгында эле, алманын саал кычкыл даамы болот. Мына ушул кычкылдыгы анын атынын келип чыгышын камсыз кылган” [6, 22-бет]. Ал эми С.Сыдыков *алма* сөзүнүн перс тилинен кабыл алынганын белгилейт [15, 99-бет]. Бирок тил илиминде анын этимологиясын азыркыга чейин так аныктала электигин белгилеп кетсек болот.

Өрүк, *алма* тептегиз,

Анарлары бышыптыр

(С.Орозбаков, 2-том, 73-74-беттер).

Алмасы бышып көң болгон,

Жаңгагы бышып сай толгон (С.Каралаев, 37-бет).

Алмурут – “чоң сүйрү мөмөлүү дарак. Ушул дарактын мөмөсү” [4, 86-бет]. Айрым

түрк тилдеринде *кертме* түрүндө айтылат. Мисалы: карачай-балкар тилинде *кертме* “алмурут”, караим тилинде *гертмэ*, ногой тилинде *кертме* ж.б. [16, 35-бет]. К.Сейдакматов: “Иран тилинде *моруд* сөзү “алмурут” маанисин берет. Ушуга караганда анын алдындагы *ал* бөлүгү арабча *ал* деген артикль дешке болот. Арабча *ал* артикли сөзгө жаңы маани кошпойт, анын зат атооч сөз экенин гана көрсөтөт” [6, 23-бет] - дейт. Демек, *ал* “саргыч кызыл” + ир. *моруд* “груша” түрүндө пайда болгон сөз:

Жер бооруна бак өсүп,

Алма, жүзүм, *алмурут*

(С.Орозбаков, 2-том, 49-бет).

Алмурут, *алча* эзилип,

Сабагынан түшүп тур

(С.Орозбаков, 2-том, 74-бет).

Алча – “анча кичине эмес данектүү, кызыл тоголок мөмөлүү дарак” [4, 88-бет]. “Алча жемиш өсүмдүгүнүн аты анын кызыл түстөгү жемиштерине карата берилген, сөздүн уңгусу болгон *ал* саргыч кызыл түскө карата азыркы түркмөн, азербайжан тилдеринде азыр да колдонулат. *Ал* сөзүнүн кыргыз тилинде да жогоркудай мааниде болгонун *ал мончоктой бала* деген учурда көрүүгө болот. Болжолу, *ал* сөзү “саргыч кызыл” деген мааниде мурда кыргыз тилинде да колдонулуп келген. Кийин ал өтө сейрек колдонулуп калган. Ал эми *-ча* мүчөсү *кызылча*, *жашылча* деген сөздөрдө да катышат” [6, 23-бет]. Негизи *алма*, *алмурут*, *алча* деген сөздөрдүн составындагы *ал-* өзүнчө маанилик бөлүкчө экендиги байкалат. Мына ушул *ал* “саргыч кызыл, мала кызыл” бөлүкчөсүнө + санск. т. *ам //ма* “кислый”, ир. т. *моруд*, кыр.-түрк т. *-ча* улануу түрүндө уюшулган:

Алма, жүзүм, *алмурут*,

Алча, анар дагы өсүп (С.Орозбаков, 2-том, 49-бет).

Арык – “суу агызуу, эгинди же башка өсүмдүктөрдү сугаруу үчүн казылган алыш” [4, 120-бет]. Э.В.Севортян түрк тилдериндеги *арык* “канал” сөзүн *ар+ык* деген бөлүктөргө ажыратып, *ар* уңгусун “ак” маанисинде деп эсептеп, *-к* мүчөсүн кыймыл-аракетти билдирүүчү мүчө деп карайт [7, 189-бет]. Ал эми К.Сейдакматов алгачкы *айрык* деген сөздөн келип чыкканын жана сөз курамындагы *й* тыбышынын түшүп калышынан улам *арык* [6, 30-бет] сөзү келип чыкканын белгилейт жана чындыгында ушундай жол менен пайда болгон:

Мелтиреген бир жапан

Чөлгө келип калыптыр,

Арык казган алты миң

Элге келип калыптыр

(С.Орозбаков, 1-том, 275-бет).

Казган *арык* сыртына,

Арыкка салган кырчынга

Жатыптырмын далдайып

(С.Орозбаков, 1-том, 291-бет).

Буудай – «данынан ун тартылып, нан жасалуучу дан өсүмдүгү» [4, 279-бет]. Көпчүлүк түрк тилдеринде *бугдай* түрүндө айтылган сөз кыргыз тилинде *буудай*, өзбек тилинин диалектилеринде *бугдаг* түрүндө айтылат. Маселен: хакас тилинде *пугьдай*, тува жана алтай тилдеринде *буудай*, уйгур тилинде *бугьдай*, түркмөн тилинде *бугдай*, ногой тилинде *бийдай* ж.б. Байыркы түрк тилдеринде *будгьай* “пшеница” [2, 120-бет], ал эмес монгол тилдеринде дагы орун алат: монгол тилинде *буудай* “пшеница”, бурят тилинде *будуан* “ячень”, орош тилинде *буда* “пшено” [8, 102-бет]. Севортян [7, 235-бет] сөздү кытай тилинен кабыл алынган деп эсептейт. К.Сейдакматов болсо аталган сөздүн тегин башкача чечмелейт: “өзбек тилинин диалектисиндеги *бугдаг* түрү эң алгачкы калыбына

жакыны дешке болот. Анткени бул сөз *буг* же *бугу* “буу, байла” этишинен жана –*дак* мүчөсүнөн турат. *Буг//бугу* этиши азыркы *буу* этишинин маанисинде болгон, ага зат атооч жасоочу –*дак* мүчөсү жалганган. Азыркы *куурдак*, *шырдак* сөздөрү *куур*, *шыры* деген этиштерге –*дак* мүчөсү уланып жасалган сыяктуу эле *бугдак//бугудак* сөзү данынын сыртын каптап турган көйнөкчөсү бардыгы үчүн ушундай аталган. Буудай арпа сыяктанып даны башында ачык турбастан, сыртынан кабыкча менен жабылып турат. Мына ушул өзгөчөлүгүнө жараша ал *бугдак* “буулма дандуу эгин” деген атка конгон.

Кийин *бугдак* кыргыз тилинин фонетикалык закон ченемдүүлүгүнө ылайык *буудай* > *буудай* болуп өзгөрүп кеткен” [6, 68-бет]. Биз дагы ушул К.Сейдакматовдун пикирине кошулуу менен, буудай сөзүнүн теги байыркы кыргыз-түрктүк негизден эле пайда болгонун белгилейбиз: *буг//буу* + *дак*:

Буудай куурган немедей

Мылтыктын үнү бадырап (С.Орозбаков, 4-том, 108-бет).

Атагы Дөңгө дээр экен.

Жети батман *буудай* жеп,

Дан жыттанган эр экен (С.Каралаев, 15-бет).

Жүгөрү – “сабагы жоон, сото байлоочу, ири дандуу өсүмдүк.” [4, 495-бет] Кыргыз адабий тилинде *жүгөрү*, түштүк диалектиде *конок* деп аталат. К.Сейдакматовдун пикиринде сөз түрктүк негизден жаралган: “Байыркы түрк тилинде *төгү* сөзү “таруу” маанисин берген (ДТС, 574). Ал *төг* “түктө, күйшө” (ДТС, 279) этишинен келип чыккан: *төг+и*. Ал эми *йүгүр* сөзү “таруу” маанисин туюнткан, анын *йүр* деген кыскарган варианты да болгон (ДТС, 284, 286). Мындагы *йүгүр* сөзү алгачкы *төг+ур* сөзүнөн келип чыгат. Анткени *конок* менен *таруу* түгүн кетирип акталмайынча, тамак үчүн колдонулбайт, ошого жараша алар *төги*, *йөгүр* (төгүр) аталган. Алар “түктөлүүчү дан” дегенге жакын маани берген. *Конок* менен тарууга бир аз окшош келген сорго, шыпыргы өсүмдүгү да *конок* жана таруу аталган сөз менен аталып, кийин соргого жалбырактары гана окшош келип, бирок данын ортосуна байлай турган өсүмдүк да аталып кетиши мүмкүн.

Жүгөрү сөзү эң байыркы *төг* “түктө, күйшө” этишине –*ыр* мүчөсү жалгануудан жасалган. Сөз башындагы *т* тыбышы *й* тыбышына өтүүдөн жана маанисинде өзгөрүү болуудан *жүгөрү* сөзү жаралган” [6, 107-бет]. Андай болсо байыркы түрк жазма эстеликтеринде *жүгөрү* сөзү кездешет эле да, бирок аталган сөз учурабайт. Ошондуктан сөздүн теги иран тилине тиешелүүлүгү жөнүндөгү пикирлер үстөмдүк кылат. Чындыгында, иран тилинде *жүгөрү* “кукуруза” [10, 272-бет] дегенди билгизет.

Жүгөрү сөзү эпосто каармандын энчилүү аты катарында гана кездешет, ал эми дан өсүмдүгүнүн аталышы катары көбүнчө кыргыз тилинин Ысык-Көл говоруна мүнөздүү болгон *конок* деген варианты айтылат:

Кыйба каны Буудайык

Кан Кошой жээни *Жүгөрү* (С.Каралаев, 508-бет).

Бай барпайып барыптыр,

Этекке *конок* салыптыр

(С.Орозбаков, 1-том, 282-бет).

Кетмен – “жер казуу, арык чабуу ж.б. иштерге колдонулуучу эмгек куралы” [4, 700-бет]. К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” *кетмен* иран [10, 382-бет] тилинен кирген сөз катары көрсөтүлүп жүрөт, бирок тажик тилинде *кетмен* сөзүнүн ордуна *каланд* “мотыга” [5, 324-бет] деген башка сөз айтылат. Биздин замандын 11-кылымында жазылган М.Кашгаринин “Дивану лугат-ит-түрк” сөздүгүндө *кетмэн* [2, 304-бет; 11, 158-бет] сөзү кездешет, уйгур тилинде дагы *кэтмэн* [9, 638-бет] сөзү жолугат. Бул сөз түрк

тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө жок, ошондуктан сөз иран тилинен алынышы толук мүмкүн.

Кетмен берип колума,
Кетмен менен бат чап! – деп
Кекетип турду соңумда.
Керилип *кетмен* салганым,
Бир күн бүтүн чапкылап

(С.Ороз-баков, 1-том, 290-бет).

Чалгы – “уч жагы ичин көздөй бир аз ийилген, темирден жасалган, узун жыгач сабы бар, көбүнчө чөп чабуу үчүн колдонулуучу курал” [4, 1302-бет]. “Адабий тилде *чалгы* болуп айтылган чөп чаба турган курал Ысык-Көл менен Нарында *чапкы* болуп да айтылат. Ал *чапкы* сөзү *чап+кы* бөлүктөрүнөн турат да, курал чөптү чаба тургандыгынан аталганы ар кимге оңой баамдалат. Бирок *чалгы* сөзүнүн *чал* деген уңгусунун мааниси кыргыздарга түшүнүксүз. Ал мындайча чечмеленет.

Азыркы кыргыз тилинде *чал* этиши *ак боз бээни чалды, ай туюкты чалды* деген учурда айтылат. Мындагы *чал* этиши “сой” маанисиндеги сөз экенин баамдоо кыйын эмес. *Чал* сөзү “сой” маанисинде татар, башкыр, азербайжан, ногой, каракалпак, казак тилдеринде азыр да айтылат. Азербайжан, кумык, ногой тилдеринде бул сөз “чөп чабуу” маанисинде да колдонулат. Ал тилдерде *чал* сөзүнүн көп маанисинин бирин “чөп чабуу” деген мааниси түзүп, баары бир сөздүн уясына кирет. Кыргыз тилинде *чал* сөзүнүн “чөптү чабуу” деген мааниси унутулган, бирок андан келип чыккан *чалгы* (< чал+гы) «чөп чаба турган курал» сөзү сакталып кала берген” [6, 246-бет].

Кыргыз тилинде *чал* этишинин жогоруда айтылгандан башка дагы “кулат, жык” деген маанилери бар. Мисалы: *чалып жык, чалып сал*. Демек, *чалгы* сөзү *чал* “жык, кулат” этишине заттык маанидеги сөздөрдү жасоочу–*гы* (ургу, ачыткы) мүчөсүнүн жалгануусу менен “жыккыч, кулаткыч, чапкыч” маанисиндеги сөз пайда болгон. Чынында эле, чөптү чалгы менен чапканда чөп анын ыңгайына карата жыгылат эмеспи.

Чалгы менен чапкансып,
Баары сулап калыптыр

(С.Ороз-баков, 4-том, 152-бет).

Чийне – “чөп, саман ж.б. ташуу үчүн колдонулуучу ортосу майда чабак жыгачтар менен бириктирилген, эки узун жыгач сүйрөткү” [4, 1326-бет]. “Кыргыз тилиндеги *чийне* сөзү байыркы түрк тилинде *чекне//чийне* болуп айтылган (ДТС, 143). Ал *чек+не* бөлүктөрүнөн турат. Анын *чек* уңгусу *араба чек, чана чек* деген учурда айтылган *чек* этишине туура келет. Ошол уңгудан кийин этиштен зат атооч жасоочу –*на* мүчөсү уланып, *чийне* сөзү келип чыккан” [6, 251-бет].

Атка салган *чийнеси*,
Аңтарылып калганы

(С.Орозбаков, 3-том, 120-бет).

Чөмөлө – “чабылгандан кийин ар кайсы жерге топ-топ кылып дөмпөйтүп чогултуп коюлган чөп” [4, 1336-бет]. Сөздүн тегин К.Сейдакматов: “Чуваш тилиндеги *теме* (ЧРС, 471) сөзү кыргызча *чөмөлө* сөзүнө туура келет. Чувашча *теме* сөзү азыркы кыргызча *төбө, дөбө* сөздөрүнө тектеш. Байыркы түркчө *төпү* сөзү кыргыз тилинде *төбө, дөбө* болуп өзгөрсө, чуваш тилинде *п, б* тыбышы *м* тыбышына алмашып, *теме* болгон. Ошондуктан *теме* сөзү *чөмө* болуп өзгөргөн түрү кыргыз тилине чуваш тилинен кабыл алынган же чуваштар менен карым-катышта жашаган элдер аркылуу кыргыз тилине кабыл алынган дешке болот. Бул сөз кыргыз тилинин өзүнүн базасында жасалса, *төбө* же *дөбө* түрүндө болмок.

Чөмө сөзүнө этиш жасоочу –*ла* мүчөсү уланып, *чөмөлө* этиши келип чыккан. Андан кайра зат атооч жасоо үчүн –*к* же –*й* мүчөсү уланып, *чөмөлөк* же *чөмөлөй* жаралган. Мындай түрлөрү айрым говорлордо гана айтылат. Кыргыз адабий тилинде аяккы *к*, *й* тыбышы түшүп, зат атооч сөз менен этиш бирдей формага келип калган.

Ал эми *чөп чөмөлөп жүрөт* деп айтуудагы *чөмөлө* этиши *чөмөлө+лө* дегендин аяккы окшош тыбыштарынын бир түгөйү түшүп, гаплогологияланышынан улам келип чыккан” [6, 253-254-беттер]. Бирок кыргыз тилинде деле *төбө//дөбө*, оозеки айтымда *чөмө* түрүндө дагы айтыла берет, айрыкча кары адамдардын кебинде кездешет. Ошондуктан *чөмө* сөзү кыргыз тилиндеги *төбө//дөбө* сөзүнөн эле келип чыккан: *төбө* > *чөмө* > *чөмө+лө*:

Чөмөлөдөй чөгөлөп,

Чөгөлөп жүргөн андан көп (С.Орозбаков, 3-том, 234-бет).

Ошентип, “Манас” эпосундагы айрым дыйканчылык-багбанчылык терминдеринин *алча*, *арык*, *буудай*, *чалгы*, *чийне*, *чөмөлө* деген аталыштары нукура кыргыз-түрктүк башаттан өнүгүп чыкса, *алма* түрк+санскрит, *алмурут* түрк+иран тилдериндеги негиздердин биригүүсүнөн улам пайда болгон жана *жүгөрү*, *кетмен* сыяктуу аталыштары иран тилдеринен кабыл алынган.

Мындан сырткары, “Манас” эпосундагы дыйканчылык-багбанчылык лексикасынын катмарына жер иштетүүгө, дан эгиндерин айдап-себүүгө байланышкан, о.э. дыйканчылык-багбанчылык ырым-жырымдарына байланыштуу колдонулган сөздөрдү, дыйканчылык менен багбанчылыкка мүнөздүү топонимдерди, гидронимдерди жана ушул тармакка арналган макал-лакаптарды дагы кошсок болот. Бирок ишибиздин көлөмдүк талабына байланыштуу аталган маселени иликтөөнү кийинкиге калтырдык.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили. -Бишкек, 2009.
2. Древнетюркский словарь. -Ленинград, 1969.
3. Камолитдин Ш. С. Культура оседлых тюрков Средней Азии. Часть 2. Статья. E-mail: www.eurasica.ru/articles/uzbeks/shskamolitin_kultura.../11/.
4. Кыргыз тилинин сөздүгү. -Бишкек, 2010.
5. Русско-таджикский словарь. –М. -Сталинабад, 1949.
6. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. -Фрунзе, 1988.
7. Севортян Э.В. Этимологи-ческий словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. -Москва, 1974.
8. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. /Сост.: Цинциус В.И. 1-том. -Ленинград, 1975.
9. Уйгурско-русский словарь. /Сост. Наджип Э.Н. -Москва, 1968.
10. Юдахин К.К. Кыргызско-русский словарь. -Москва, 1965.
11. Девону луготит турк. //Индекс словарь. -Тошкент, 1967.
12. Орозбаков С. Манас. 1,2,3,4-томдору. -Бишкек: Шам, 1995-1997.
13. Каралаев С. Манас. -Бишкек: Турар, 2010.
14. Мусаев К. Лексикология тюркских языков. -М., 1984.
15. Сыдыков С. Ареальные схождения и расхождения в лексике тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири. -Фрунзе, 1984.